

**ოსმალეთის დელეგაციის დანასაძგი ერზინჯანის
დროებითი ზავის მოლაპარაკებების დროს**

მოკლე შინაარსი

სტატიაში თურქი ისტორიკოსების ფაჰრი თაში, სელამი კილიჩის და ენის შაჰინის მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტების საფუძველზე განხილულია ერზინჯანის დროებითი ზავის მოლაპარაკებებზე ოსმალეთის დელეგაციის მიერ დაფიქსირებული პოზიცია, საზავო საკითხებისადმი მათსა და ამიერკავკასიის კომისარიატის დელეგაციას შორის არსებული განსხვავებები და საერთო დამოკიდებულებები.

დოკუმენტების შინაარსი სიახლეა ქართული ისტორიოგრაფიისთვის. მათი მნიშვნელობა გამოიხატება იმაში, რომ გავერკვეთ, თუ რა ვითარებაში მზადდებოდა ერზინჯანის დროებითი ზავი და რა პირობებში მოეწერა მას ხელი. სად იყო ამიერკავკასიის კომისარიატის დელეგაციის მიერ დიპლომატიური შეცდომა დაშვებული, რომელიც შემდგომ საზავო კონფერენციაზე განდა მისთვის საზიანო ფაქტორი.

Roin Kavrelishvili

**THE ASSIGNMENT OF THE DELEGATION OF THE OTTOMAN
EMPIRE DURING THE NEGOTIATION OF THE ERZINJAN TEM-
PORARY TREATY**

Abstract

The article deals with the position fixed by the delegation of the Ottoman Empire about the Erzinjan Treaty agreement on the base of the documents published by the Turkish historians: Fahri Tash, Selami Kılıç and Enis Shahin.

The content of the documents is a novelty for Georgian historiography. Their importance lies in clarifying in what circumstances the Erzinjan Temporary Treaty was prepared and in what situation it was signed, where was a diplomatic mistake made by the delegation of Transcaucasian Commissariat which later became a harmful factor on the treaty conference.

საკვანძო სიტყვები: ფაჰრი თაში, სელამი კილიჩი, ენის შაჰინი, ერზინჯანი, ამიერკავკასია, რუსეთი, ბოლშევიკები, ვეჰიბ ფაშა, ვიშინსკი, თეგზაია.

Key Words: Fahri Tash, Selami Kılıch, Enis Shahin, Russia, Bolsheviks, Vehib Pasha, Vishinsky, Tevzaia.

შესავალი. რუსეთში, ბოლშევიკების ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ გაკეთებულმა განცხადებამ „უანექსიო და უკონტრიბუციო ზავის“ შესახებ და დასაფლეთის ფრონტზე ცენტრის სახელმწიფოებთან დაწყებულმა საზავო მოლაპარაკებებმა, დღის წესრიგში დააყენა სამშვიდობო მოლაპარაკებების დაწყების საკითხი კავკასიის ფრონტზეც. ამ დროს პირველი მსოფლიო ომი გრძელდებოდა, კავკასიაში რუსეთსა და ოსმალეთის ფრონტზე მიმდინარეობდა საომარი მოქმედებები. საომარი მოქმედებების შეწყვეტით და ზავის დადებით, ასევე, დაინტერესებული იყო ოსმალეთი.

ოსმალეთის არმიის მთავარსარდლის მოვალეობის შემსრულებელმა ენვერ ფაშამ, ბოლშევიკთა სამშვიდობო ინიციატივის საფუძველზე, 1917 წლის 22 ნოემბერს ოსმალეთის მე-3 არმიის მეთაურს ვეჰიბ ფაშას მოსთხოვა, რომ მოწინააღმდეგე რუსული არმიის მეთაურობისათვის შეეთავაზებინა სამშვიდობო მოლაპარაკებების დაწყება (ქილიკი, 1998: 91).

მეთოდი. თურქული წყაროების შედარებითი ანალიზი ქართულ-რუსულ წყაროებთან და ასევე ისტორიოგრაფიასთან.

მსჯელობა. ცნობილია, რომ 1917 წლის 7 ნოემბერს, როდესაც რუსეთში ბოლშევიკებმა ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს, ამიერკავკასიის სხვადასხვა პოლიტიკურმა პარტიამ და ორგანიზაციამ გადაწყვიტა, ბოლშევიკებს გამიჯვონდა და შეექმნა დროებითი მმართველობა (სვანიძე 1997: 171). 1917 წლის 18 (21) ნოემბერს კი შეიქმნა ამიერკავკასიის კომისარიატი, რომელიც ასრულებდა ამ მხარის მთავრობის ფუნქციებს (Документы..., 1990: 7).

1917 წლის 17 (30) ნოემბერს კავკასიის ფრონტის მთავარსარდალმა გენერალმა პრუჟვალსკიმ კავკასიის ფრონტის ოსმალეთის არმიის სარდალ ვეჰიბ ფაშასგან საომარი მოქმედებების შეწყვეტის და დროებითი ზავის დადების შესახებ წერილი მიიღო (Документы..., 1990: 11-12).

1917 წლის 21 ნოემბერს (4) დეკემბერს ვეჰიბ ფაშას საზავო წინადადება განხილულ იქნა ამიერკავკასიის კომისარიატის სხდომაზე და გადაწყდა, რომ დაწყებულიყო საზავო მოლაპარაკებები (Документы..., 1990: 12).

1917 წლის 22 ნოემბერს (5 დეკემბერს) კავკასიის ფრონტის მთავარსარდალმა გენერალმა პრუვეალსკიმ აცნობა ოსმალეთის კავკასიის მე-3 არმიის მთავარსარდალს გენერალ ვეჰიბ ფაშას, რომ მან მიიღო მისი სამშვიდობო წინადადება და თანახმაა დაიწვოს საზავო მოლაპარაკებები (Документы..., 1990: 13).

საპასუხო წერილი თანხმობის შესახებ ვეჰიბ ფაშამ მიიღო 1917 წლის 7 დეკემბერს. მან ეს ინფორმაცია იმავე დღეს აცნობა მთავარსარდალობას და მოითხოვა სათანადო ინსტრუქციები. მე-3-ე არმიის მეთაურობა, ასევე, აცნობებდა, რომ მათი სურვილი, რუსეთის სამხედრო ნაწილებს დაეცალათ ოსმალეთის ოკუპირებული ტერიტორიები და რომ ეს მოთხოვნა ჩადებულიყო სამშვიდობო ზავის პირობებში, შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ მოკავშირეთა ჩარევის და მათი ძალისხმევის შედეგად (Kılıç 1998: 15-95).

მხარეთა შეთანხმებით გადაწყდა, რომ შეხვედრა ჩატარებულიყო რუსული ოკუპაციის ქვეშ მყოფ ერზინჯანში (ტაში, 1995: 26).

27 ნოემბერს (10 დეკემბერს) ამიერკავკასიის კომისარიატის საზავო კონფერენციის დელეგაციისთვის დროებითი ზავის პირობების შემუშავების მიზნით ინსტრუქცია მომზადდა (Документы..., 1990: 16-18).

29 ნოემბერს (12 დეკემბერს) ღამის პირველ საათზე ამიერკავკასიის დელეგაცია საგანგებო მატარებლით თბილისიდან გაემგზავრა. 30 ნოემბერს საღამოს არზრუმში ჩავიდა, ხოლო 1 დეკემბერს – იქიდან მანქანით ერზინჯანში. ამიერკავკასიის დელეგაცია ხუთი წევრისაგან შედგებოდა. დელეგაციის მეთაური იყო კავკასიის არმიის შტაბის უფროსი გენერალ-მაიორი ვიშინსკი (სვანიძე, 1997: 174).

ოსმალეთის დელეგაციას მეთაურობდა კავკასიის მე-3 არმიის შტაბის უფროსი, პოლკოვნიკი ომერ ლუტფი ბეი (სვანიძე, 1997: 174).

1917 წლის 16 დეკემბრით დათარიღებული დოკუმენტი წარმოადგენს ვეჰიბ ფაშას დეპეშას ოსმალეთის არმიის გენერალური შტაბისადმი. ეს დოკუმენტი არის ოთხპუნქტიანი. მასში ნათქვამია:

“I. პოლკოვნიკ ომერ ლუტფი ბეისგან მიღებული ინფორმაციის თანახმად, რუსი წარმომადგენლები მოქმედებენ დამოუკიდებელი კავკასიის სახელით. ამიტომ, შეუძლებელია ევროპის ფრონტზე მიღებული გადაწყვეტილებები საფუძვლად

დაედოს ერზინჯანში მიმდინარე საზავო მოლაპარაკებებს. მათი განცხადებით, მხოლოდ რუსეთის რესპუბლიკის მთავრობასთან, მომავალში, ხელმოწერილი ძირითადი ზავი, რუსეთის დამფუძნებელი ყრილობის მიერ შესწორებულ-შეჯერებული და მიღებული, შეიძლება გახდეს მისაღები კავკასიის ფრონტისთვისაც. ჩვენ, ამ შემთხვევაში, მზად უნდა გვქონდეს ერზინჯანში ხელმოსაწერი დროებითი ზავის განსხვავებული მუხლების შეცვლის და დამატებების შეტანის წინადადება.

2. ერზინჯანში მიღებული გადაწყვეტილებების ამოქმედება საჭირო გახდება ირანის ფრონტზეც.

3. კავკასიის საზღვაო ფლოტი არ ემორჩილება კავკასიის მთავრობას. ამიტომ, შავი ზღვის საომარი მდგომარეობა რჩება მოლაპარაკებებს გარეთ. ამის გამო, საჭირო გახდება თბილისიდან დამატებითი ინსტრუქციების მიღება.

4. ზემოთ აღნიშნულ საკითხებს გარდა, მოლაპარაკებების პირობებში რაიმე განმასხვავებელი უპირატესობა არ გაგვაჩნია“ (ტაში, 1995: 27).

ორმხრივი მოლაპარაკებები დელეგაციებს შორის დაიწყო 1917 წლის 15 დეკემბერს, ხოლო ზემოაღნიშნული დოკუმენტი დათარიღებულია 16 დეკემბრით. მისი პირველი პუნქტიდან დასტურდება, რომ ამიერკავკასიის დელეგაცია ფრონტის ხაზის დე-ფაქტო მდგომარეობის შენარჩუნებას ცდილობდა და არ სურდა დათანხმებოდა ოსმალთა სურვილს, რომ რუსულ არმიას დაეცალა ოკუპირებული ტერიტორიები და უკან 1914 წლის საზღვრებში დაეხია.

ამიერკავკასიის კომისარიატის დელეგაციის ასეთი პოზიცია დასტურდება დელეგაციის წევრის პრივატ-დოცენტ ბიქტორ თევზაიას მოგონებების მიხედვითაც (დროება, 1917: №225).

ამიერკავკასიის დელეგაციას ზემოაღნიშნულ მოქმედებებსა და ოსმალების მთავრობის ზემოაღნიშნული საკითხისადმი დამოკიდებულებაში კიდევ უფრო მეტი სიცხადის შესატანად საინტერესოა ენვერ ფაშას მიერ 1917 წლის 16 დეკემბერს მე-9 არმიის მეთაურობისადმი გაგზავნილი ინსტრუქცია. ის წერს: „რუსეთის არმიის სარდლობა არ ცნობს ბრესტ-ლიტოვსკში ხელმოწერილ დროებით ზავს და მოქმედებს კავკასიის მთავრობის სახელით. აცხადებს სურვილს, რომ დაიდოს ცალკე ზავი. მაშინ, როდესაც რუსეთის არმიამ ხელი მოაწერა დროებით ზავს და გვაცნობა, რომ არ იმოქმედებდა დამოუკიდებ-

ლად და არც დამოუკიდებელი კავკასიის მთავრობის სახელით. ოსმალეთის მთავრობას არ გააჩნია სათანადო დრო იმისთვის, რომ გადაწყვიტოს, ცნოს თუ არა კავკასიის დამოუკიდებელი მთავრობა. კავკასიის წარმომადგენლები არიან სამხედრო პირები და ვალდებულნი არიან იმოქმედონ მიღებული ინსტრუქციის მიხედვით. კავკასიის რუსული არმიის სარდლობას ერთხელ უკვე ეცნობა წერილობით, რომ პატივი სცენ ყველა წარმომადგენლის მიერ ხელმოწერილი ზავის მუხლებს. აღნიშნული გარემოების შესახებ ვაცნობეთ ბრესტ-ლიტოვსკში ყველა წარმომადგენელს და მათ სამხედრო მეთაურობას“ (ტაში, 1995: 27-28).

ამ დოკუმენტიდან იკვეთება, რომ ენვერ ფაშა მუდმივად იყო ინფორმირებული დასავლეთის ფრონტზე მიმდინარე მოლაპარაკებების შესახებ და, აქედან გამომდინარე, სათანადო კოორდინაციას უწევდა ერზინჯანში მიმდინარე მოლაპარაკებებს.

ოსმალეთის მთავრობის მესვეურთათვის პირველი რიგის ამოცანად ითვლებოდა რუსეთის არმიის მიერ ოსმალეთის ოკუპირებული ტერიტორიების დაცლა და 1914 წლის საზღვრებში დაბრუნება. ამის დასტურია ოსმალეთის არმიის სამხედრო მიმომხილველის ეტჰემ ბეის მიერ 1917 წლის 5 დეკემბერს ბერლინიდან ოსმალეთის არმიის მთავარსარდლობისადმი გაგზავნილი დეპეშა. მასში ნათქვამია: „მოკავშირეები, კავკასიის ფრონტის რუსების მხრიდან დაცლის საკითხთან დაკავშირებით, ნეიტრალურ პოზიციაზე დგანან. ისინი ამ საკითხს არა მოლაპარაკებების თემად, არამედ საბოლოო სამშვიდობო ზავის საკითხად მიიჩნევენ და დღის წესრიგში მის დაყენებას შესაფერისი დროის დადგომისას აპირებენ. თუ ჩვენ ამ საკითხს მხოლოდ ჩვენი სახელით დავაყენებთ, ეს რუსებს დაანახევებს, რომ ჩვენ და ჩვენი მოკავშირეები ერთიან პოზიციაზე არ ვდგავართ და, ცხადია, ამ წინადადებას უარყოფენ. ამას გარდა, ჩვენი მოკავშირეები, რუსებთან ჩვენს ცალკე შეხვედრას არ ეთანხმებიან“ (ტაში, 1995: 30).

ოსმალეთის დელეგაციის პოზიციასთან დაკავშირებით საინტერესოა ვეჰიბ ფაშას 1917 წლის 16 დეკემბრის დეპეშაზე ენვერ ფაშას მიერ გაცემული პასუხი. ეს დოკუმენტი დათარიღებულია 1917 წლის 17 დეკემბრით. მასში ენვერ ფაშა ომერ ლუტვი ბეის მიუთითებს: „საჭიროდ მიმაჩნია აცნობოთ მოწინააღმდეგე რუსული სამხედრო ძალების მეთაურობას შემდეგი, რომ ოსმალეთის არმიის სარდლობისგან მიღებული ინსტრუქ-

ციით, ბრესტ-ლიტოვსკში ხელმოწერილი დროებითი ზავის პირობები მისაღება კავკასიაში მოქმედი ოსმალეთის და რუსეთის არმიებისთვისაც. ამის გამო, თქვენ, როგორც სამხედრო პირი, ვაღიარებ ხართ მიღებული ბრძანების საფუძველზე ეს პირობები აცნობით მოწინააღმდეგეს, არა როგორც დამოუკიდებელი ამიერკავკასიის ან დამოუკიდებელი რუსეთის არმიის სარდლობის წარმომადგენლებს, არამედ როგორც რუსეთის არმიის კავკასიის ფრონტის სარდლობას“ (შაჰინი, 2002: 166).

იმავე დღეს ომერ ლუტფი ბეისადმი გაგზავნილ დეპეშაში ენვერ ფაშა თავის მოთხოვნას ასე ხსნიდა: „თუ ჩვენ კავკასიის მთავრობასთან, როგორც დამოუკიდებელ ერთეულთან, ცალკე მოლაპარაკებებს დავიწყებთ, მომავალში გასამართლი სამშვიდობო მოლაპარაკებების დროს ჩვენი ოკუპირებული ტერიტორიების დაცლის საკითხში სიძნელეებს წავაწყდებით“ (შაჰინი, 2002: 166).

2 (15) დეკემბერს, საღამოს ცხრა საათზე, დელეგაციებს შორის გაიმართა პირველი სხდომა. სხდომაზე მცირე დისკუსია გამოიწვია იმან, თუ რამდენი ხნით უნდა დადებულიყო ზავი. ამიერკავკასიის დელეგაციამ მოითხოვა უვადო დროებითი ზავი, ე.ი. სანამ არ დაიდებოდა საბოლოო სამშვიდობო საზავო ხელშეკრულება. ოსმალეთის დელეგაციამ მიიღო ეს წინადადება (სვანიძე, 1997: 175).

3 (16) დეკემბერს გაიმართა მეორე სხდომა. დიდი კამათი გამოიწვია ხელშეკრულების იმ მუხლმა, რომელიც ეხებოდა სხვა ფრონტებზე ჯარის გადაყვანას. ხელშეკრულების პროექტის მიხედვით, ოსმალეთს არ ჰქონდა უფლება, გადაეყვანა თავისი ჯარები მესოპოტამიის ინგლისის ფრონტზე, რადგან მსოფლიო ომში ინგლისი რუსეთის მოკავშირე იყო, როგორც ანტანტის სახელმწიფოების წევრი. ოსმალეთის დელეგაცია ამიერკავკასიის დელეგატებს არწმუნებდა, თუ ისინი კავკასიის ფრონტიდან ჯარებს სხვაგან გადაისროდნენ, ეს ამიერკავკასიისთვის უკეთესი იქნებოდა (დროება, 1917: №225).

ამ შემთხვევაში ოსმალები სავსებით მართლები იყვნენ. მაგრამ ამიერკავკასიის დელეგაცია ამ საკითხში არავითარ დათმობაზე არ წავიდა და ეს მუხლი უცვლელად იქნა მიღებული (სვანიძე, 1997: 176).

სხდომაზე ოსმალეთის დელეგაციამ წინადადება შეიტანა, რომ ბრესტ-ლიტოვსკის კონფერენციაზე რუსეთსა და გერ-

მანიის მოკავშირეებს შორის ზავის ხელმოწერის შემთხვევაში, იგი სავალდებულო იქნებოდა მათთვისაც (დროება, 1917: №225).

ამიერკავკასიის დელეგაციამ განაცხადა, რომ ამ ხელშეკრულების შინაარსი მათ არ იცოდნენ და მას ბრმად ვერ დაემორჩილებიან. ოსმალეთის დელეგაციამ არ შეიცვალა პოზიცია და საკუთარი მოთხოვნის დასაბუთებას შეეცადა (დროება, 1917: №225).

საბოლოოდ, ამიერკავკასიის დელეგაცია დათმობაზე წავიდა და მიღებულ იქნა ოსმალეთის წინადადება შემდეგი ფორმულირებით: „*თუ რუსეთის რესპუბლიკასა და ცენტრის სახელმწიფოებს შორის დაიდება საერთო ზავი, მაშინ ყველა მისი პუნქტი სავალდებულო გახდება კავკასიის ფრონტისთვისაც*“ (დროება, 1917: №225).

ამ მუხლის შეტანა ხელშეკრულებაში ამიერკავკასიის დელეგაციის აშკარა შეცდომა იყო. დელეგატებისადმი შედგენილ ინსტრუქციაში არაფერი იყო ნათქვამი ამის შესახებ, ე.ი. დელეგაციამ არ დაიცვა მათთვის მიცემული დავალება, რადგან შემდგომში ოსმალეთმა ეს მუხლი საერთაშორისო კონფერენციაზე ამიერკავკასიის ქვეყნების ინტერესების სახიანოდ კარგად გამოიყენა (სვანიძე, 1997: 176).

1917 წლის 5 (18) დეკემბერს ერზინჯანში 15 საათზე დაიღო დროებითი ზავი ამიერკავკასიის და ოსმალეთის დელეგაციებს შორის. იგი შედგება ორი ნაწილისგან: ხელშეკრულების ძირითადი ტექსტი და აქტი სადემარკაციო ხაზის შესახებ. დოკუმენტი შედგენილია რუსულ და თურქულ ენებზე (სვანიძე, 1997: 176).

დასკვნა. დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ოსმალეთის მთავრობის დელეგაციის პირველი რიგის ამოცანა ერზინჯანის მოლაპარაკებების დროს, დაეთანხმებინა ამიერკავკასიის კომისარიატის დელეგაცია რუსეთის არმიის მიერ ოკუპირებული ტერიტორიების დაცლასა და 1914 წლის საზღვრებში უკანდახვევის შესახებ, ვერ განხორციელდა. აქ იკვეთება რამდენიმე მიზეზი: 1. ამიერკავკასიის დელეგაცია არ წავიდა ზემოაღნიშნულ დათმობაზე, სანამ არ ჩატარდებოდა სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი ყრილობა; 2. ოსმალეთის მოკავშირეები საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე, არ აპირებდნენ პოზიციების დათმობას დასავლეთის ფრონტზე და ამის ხარჯზე კავკასიაში ოსმალეთის ინტერესების გათვალისწინებას. 3. ასეთ ვითარებაში ოსმალეთი ვერ იქნებოდა ცალკე

მოთამაშე და ვერ მიიღებდა ცალმხრივ გადაწყვეტილებებს. მოლაპარაკებების მსვლელობისას ამიერკავკასიის დელეგაციის პოზიციამ ოსმალეთის დელეგაციის წინაშე ახალი ამოცანა დააყენა, რაც კარგად გამოჩნდა ენვერ ფაშას და დელეგაციის ხელმძღვანელს ომერ ლუტფი ფაშას შორის მიმდინარე მიმოწერებში. ენვერ ფაშამ დაავალა ლუტფი ფაშას, რომ მას დაეთანხმებინა ამიერკავკასიის კომისარიატის დელეგაცია, დასავლეთის ფრონტზე მიღებული გადაწყვეტილებები გავრცელებულიყო კავკასიის ფრონტზეც. ამ შემთხვევაში ოსმალეთის დელეგაციის მცდელობებმა შედეგი გამოიღო. ამიერკავკასიის დელეგაცია დათმობაზე წავიდა და სავალდებულო გახდა დასავლეთის ფრონტზე დადებული საერთო ზავის პუნქტები კავკასიის ფრონტისთვისაც. საინტერესოა ისიც, რომ ენვერ ფაშა თავის ინსტრუქციებში აფრთხილებს ოსმალეთის დელეგაციას, მათ არავითარ შემთხვევაში არ უნდა აღიარონ ამიერკავკასიის კომისარიატის დელეგაცია რომელიმე დამოუკიდებელი ერთეულის დელეგაციად, რადგან ასეთ შემთხვევაში შემდგომი მოლაპარაკებები ოსმალეთის ტერიტორიების დეოკუპაციისთვის შეიძლება წარუმატებელი გამხდარიყო. მაქსიმალურად უნდა ცდილიყო ოსმალეთის დელეგაცია, რომ ამიერკავკასიის კომისარიატის დელეგაცია წარმოდგენილიყო როგორც რუსეთის დელეგაცია, ასეთ შემთხვევაში უფრო ადვილი იქნებოდა ბრესტ-ლიტოვსკში მიღებული გადაწყვეტილებების ამიერკავკასიის ფრონტზე ამოქმედება.

ამრიგად, ოსმალეთის დელეგაციამ თავისი დავალება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი წარმატებით შეასრულა და მოიპოვა დიპლომატიური უპირატესობა მომავალში კავკასიის ფრონტთან დაკავშირებულ საერთაშორისო მოლაპარაკებებზე.

გამოყენებული ლიტერატურა:

დროება, 1917 – თევზაია ბ., დროებითი ზავის ჩამოგდება ოსმალეთთან (დელეგატის მოგონება), გაზეთი „დროება“, 1917 წ., 24 დეკემბერი, №225.

Документы... - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тбилиси, 1990.

კილიჩი, 1998 - Kılıç S., Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk-Barişı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918), İstanbul, 1998.

სვანიძე, 1997 – სვანიძე მ., 1917 წლის 18 დეკემბრის ერზინჯანის დროებითი ზავი, კრ. ქართული დიპლომატია /წელიწდეული/, 4, თბ., 1997.

ტაში, 1990 – Taş N. F., Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk, Ankara, 1995.

შაჰინი, 2002 - Şahin, 2002 – Şahin E., Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002.